

Kosek, Pavel

Specializace spojky jak v časových větách

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1996, vol. 45, iss. A44, pp. [115]-121

ISBN 80-210-1408-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101416>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL KOSEK

SPECIALIZACE SPOJKY *JAK* V ČASOVÝCH VĚTÁCH

Pro repertoár spojovacích prostředků vyskytujících se ve sbírce homilií barokního kazatele Damascéna Marka je příznačné užívání těch výrazů, které se v systému českých spojovacích prostředků teprve konstituují, popř. těch, které se objevují v nových (inovovaných) funkcích, a to vzhledem k době vzniku sbírky *Troj chléb nebejký...* (1728). Chceme to ilustrovat na překvapivém užítí (s ohledem na dosavadní popis vývoje českého souvětí) spojovacích výrazů *jak dlouho* a *jak mile*. Toto tvrzení platí zejména o spojovacím prostředku *jak mile*, jehož vznik se obecně klade až do období národního obrození. Nejstarší doklad, který se nám podařilo v pracích zabývajících se touto problematikou zjistit, pochází až z roku 1789 (K. Svoboda 1988, s. 173).

Třebaže Damascénovo dílo není neznámo (např. Vašica 1938, s. 204–205, 209, 210, nebo Vlček 1960, s. 20, ...), nelze o homiletikové životě v podstatě nic zjistit. Pouze to, že byl františkánským řeholníkem a že zemřel v Hájku u Prahy (Tobolka 1939). Pro bližší poznání autorovy biografie tak zůstává prozatím jediným pramenem jeho vlastní dílo, tj. většinou zřídka uplatňované nářeční jevy. Jelikož Damascén Marek představuje autora, který jistě stojí za pozornost (nejen po jazykové stránce), domníváme se, že je vhodné zde nastínit krátce jeho nářeční původ. Jasně do celé záležitosti snad vnese právě probíhající výzkum františkánského archivu.

Do oblastí českých nářečí v užším smyslu a přílehlé části středomoravských dialektů zařazuje autora především protetické *v-* (Bělič 1972, s. 176), např. *vosyky* 308, *vokoun* 309, *vohřítí* 179, a unifikace koncovek nominativu plurálu tvrdé složené deklinace (Bělič 1972, s. 167), např. *pozvaný hostí* 160, *nešťastný rodičové* 98. Tuto oblast zužuje výrazně lokál měkkého zájmenného sklonění utvořený podle tvrdé zájmenné deklinace: *v čom* 50, *v ňom* 4 (vytištěné jako *v nom*), který se vyskytuje v jihozápadní polovině českých nářečí v užším smyslu (s krátkým přesahem do oblasti hanáckých dialektů — Bělič 1972, s. 176).

Neshodné tvary posesivního adjektiva s koncovkou původně nominativu singuláru neuter (*z Holoferново poručení* 95, *v srdci Davidovo vřelo* 233), anebo od původu nominativu singuláru feminin (*Saulova následovnicí* 140, ak. sg. *srdce Davidova* 100) odkazují přesně do oblasti jihozápadočeských dialektů (Bělič 1972, s. 173). Tuto nářeční lokalizaci potvrzují také další nářeční jevy: lokál-genitiv plurálu substantivní deklinace (Bělič 1972, s. 173), který se objevuje především ve tvarech substantiv ženského rodu (*k lékaři dušich vašich* 340, *pastýři lidí rozumných, a dušech k slávě podřízených* 212, *k cizích chybách souzení* 524), ale ojediněle také v rodě mužském (*vůli pánův a řiditelich svých* 524); zájmenná forma *něhdejší* 160, 337 (Bělič 1972, s. 64); vkladný vokál slabikotvorných likvid ve slově *stříberného* 330 (Bělič 1972, s. 64); zavřená výslovnost diftongu *ou* zaznamenaná jako *ů* ve slově *krůpami* 271 (Voráč 1976, s. 11); redukce *i* ve slovech

vokeňce 17, *šibeňce* 189 (Voráč 1976, s. 29) — tyto podoby jsou však také běžné na jz. Moravě (tj. v středomoravské nářeční oblasti — Bělič 1972, s. 89); předpona neurčitých zájmen *ne-* (*nejaká* 420, *nejakou* 420), která se také vyskytuje v oblasti středomoravských dialektů (Bělič 1972, s. 44); nepřehlasovaný tvar *žáhadla* 450, rovněž lokalizovatelný do středomoravské nářeční oblasti (Bělič 1972, s. 154).

Nepřímě potvrzují jihozápadočeský nářeční původ autora: dlouhá koncovka nominativu plurálu maskulin: *pohani* 296, *křesťani* 123, *mudrci* 186, *chvaliči* 44 (rovněž doložená v hanácké nářeční oblasti — Bělič 1972, s. 154), a omezení diftongizace *i* po *c* (Bělič 1972, s. 224): *cítíl* 13.

Na druhé straně se uplatňují, ačkoli v menší míře, nářeční jevy spjaté se středomoravskými dialekty: instrumentál singuláru mužských a-kmenů zakončený na *-em* : *s žalmistem* 253, 191, *s Senekém* 53 (Bělič 1972, s. 154) a kolísání mezi tvrdým a měkkým skloněním ženských substantiv zakončených na *-z* a *-l*: gen. sg. *hruze* 137, nom. pl. *stodole* 246 (Bělič 1972, s. 242).

Z výše uvedené lokalizace nářečních jevů vyplývá, že autor pocházel s největší pravděpodobností z oblasti jižních Čech (na což ukazuje především šíře nářečních prvků pocházejících z této oblasti), přičemž mohl pobývat delší období svého života v oblasti středomoravských dialektů.

V Damascénových kázáních jsme excerpovali celkem 17 vedlejších vět uvozených spojovacím výrazem *jak mile*. Ve čtyřech větách je do věty hlavní vložen korelativní výraz *hned*, v jedné *ej hle*: *Ale jak milé byl přesazený do nádoby kamenné, ... ej hle dnešního dne všechen jiný vychází...* 472, *...jak mile pohleděl Pán na Petra, hned se led srdeční rozpustil...* 368.

Komponenty *jak* a *mile* jsou v textu od sebe důsledně odděleny mezerou, ve čtyřech případech je mezi ně vložena příklonka. Oddělený grafický záznam a vkládání příklonek naznačují jasně, že povědomí o původním určení složek spojovacího prostředku *jak mile* bylo poměrně živé (v případě odděleného psaní nelze vyloučit vliv grafického záznamu starších spojovacích výrazů *jak rychle*, *jak brzo* atd.).

Příznačným jevem pro barokní jazyk je rozkolísanost kvantity původně příslovečného výrazu *mile*.

Co do funkce uplatňuje se spojovací výraz *jak mile* ve stejném typu vedlejších vět jako v nové češtině — vyjadřuje bezprostřední sled děje věty hlavní po ději věty vedlejší. Ve většině excerpovaných vět (9) je přitom děj/stav vyjádřený predikátem hodnocen z hlediska mluvčího jako kladný. Komponent *mile* má tedy charakter prostředku signalizace postoje mluvčího k obsahu sdělení — „evaluativní“ částice: *Kterou... sv. Otec jak milé spatřil, tázal se, jak a proč k němu přišla* 229, *...jak se milé dověděl, že Pán Ježíš všel do Kaffarnaum, bez prodlení sám osobně „přistoupil k němu...“* 172. V těchto převažujících příkladech se s největší pravděpodobností představuje krystalizační jádro vzniku „složené spojky“ *jak mile*.

Ve shodě s K. Svobodou lze tvrdit, že podkladem vzniku *jak mile* byla poměrně velká frekvence *mile* vůbec (Svoboda 1988, s. 173). Zvláště ji lze předpokládat v homiletické produkci, která se vyznačuje jazykovým projevem, pro nějž je příznačná citovost výrazu. V užití spojovacího výrazu *jak mile* v Damascénových kázáních se projevují ty podmínky distribuce, které svědčí o jeho nedávném vzniku (podobně jako Svoboda 1988, s. 173). To se týká především výše zmíněného odděleného psaní komponentů *jak* a *mile* a zachování, byť

„oslabeného“, původního lexikálního významu *mile*. Doklady typu *jak mile se narodil Syn Boží, Anjel Páně ukázal se pastýřům ponocujícím...* 405 vyvracejí ovšem Svobodovo tvrzení, že *mile* „... blíže neurčuje děj slovesný, nýbrž hlavně zpočátku vyjadřuje patrně vztah mluvčího k adresátovi projevu...“ (Svoboda 1988, s. 173). Jak ukazuje situace u Damascéna Marka, uchovávalo si zde *mile* funkci prostředku signalizujícího kladné hodnocení děje/stavu věty vedlejší mluvčím. Doklad na tuto „částicovou“ funkci *mile* v jiném kontextu máme pouze jeden z Koniášovy *Postyly* : *Trpělivost svatého Josefa se stkvěla, když mile před sebe vzal nebezpečnou cestu do neznámé krajiny Egyptské...* 746.

Jako nutný předpoklad vzniku *jak mile* se v Damascénových kázáních jeví absence spojovacích prostředků, jež se během historického vývoje ustálily v časových větách pro vyjádření bezprostředního sledu děje věty hlavní po ději věty vedlejší: především složených spojek *jak brzo, jak rychle, jak náhle* atd., nebo složené spojky *hned jak* (pomineme-li spojovací prostředek *sotva*, jež není se spojovacími výrazy od základu *jak* funkčně zcela shodný). V Damascénových kázáních se objevují takoveto specializované spojovací výrazy pouze ve dvou případech — *hned jak*: *...hned jak k ní vešli, (žádosti své nedošli) ďábel Asmodeus je zadával* 390, a pod vlivem *hned jak* vzniklé složené spojky *hned když*: *Hned když se narodil, poručil a ustanovil...* 446. Nepříliš frekventované je rovněž užívání prostých spojek *jak* a *když* (vlastní spíše jazyku hovorovému), které v této funkci bývají často doplněny korelativními výrazy: *Prvé plavci plavili bezpečně, jak do korábu vstoupil Jonáš, všechno bylo nebezpečné...* 203, *...jak oko Božího smilování na něj blesklo, hned se do pláče dal* 368 — *Když ale hned na to kohout zaspíval, tu v srdci Petra horčice rozcházela* 233. Jistá „rozkolísanost“ v repertoáru spojovacích prostředků a v podstatě absence specializovaných spojovacích výrazů *jak brzo, jak náhle, jak skoro* atd. se patrně stala podmínkou a předpokladem vzniku spojovacího výrazu nového, vyjadřujícího explicitně druh časového vztahu mezi propozicí věty hlavní a věty vedlejší.

O možném ústupu původních spojovacích výrazů *jak brzo, jak náhle* atd. v úzu uživatelů spisovného jazyka v posledním období střední doby svědčí Koniášova *Postylla*. V ní se totiž jako spojovací prostředek tohoto druhu souvětí objevuje pravidelně pouze spojka *jak* s korelativním *i/hned* ve větě hlavní: *...jako len hned hoří, jak se k němu Oheň přiblíží: tak srdce Božské ihned k nám láskou plápolá, jak my se k němu jen oumyslem svým a kajícím srdcem obrazujeme* 353. Z ostatních spojovacích prostředků signalizujících bezprostřední časový sled jsme u Koniáše excerpovali pouze jedenkrát spojku *hned jak*: *Hned jak z těla vyjde, tělo zůstane tělo...* 175.

Vznik nového spojovacího prostředku *jak mile* je však třeba chápat, vedle výše zmíněných předpokladů, především jako projev tendence zjednotřit formu spojky *jak* v jedné z jejích četných funkcí, tedy jako výraz specializace spojovacího prostředku signalizujícího jemný významový vztah mezi propozičním obsahem věty hlavní a věty vedlejší. Její vznik je výsledkem procesu, který

se obecně klade ve vývoji českého jazyka až do období národního obrození (Bauer 1960, Svoboda 1988).

Svědectvím stabilizace nového spojovacího prostředku *jak mile* u Damascéna jsou ty případy vedlejších vět, ve kterých je význam kladného emocionálního hodnocení potlačen, popř. vzhledem k propozičnímu obsahu těchto vět není možný: *...jak mile hospodář patu z domu ven vyhne, také mnohá rychle vyběhne...* 157, *...jak mile Abraham ovdověl, dáleji Božského navštívení a potěšení neměl* 152. Dalším znakem ustálení spojení *jak mile* jako spojovacího výrazu je (výše zmíněný) omezený výskyt korelativních slov ve větě hlavní. Ze sedmnácti excerpovaných souvětí se vyskytují pouze v pěti.

Spojka *jak dlouho* (zjištěna 12x, ve dvou případech doplněna o korelativní *jak dlouho*) udává časový rozsah trvání děje věty hlavní, čili odpovídá na otázku *po jakou dobu?* : *...jak dlouho Sára živá byla... potřeboval Abraham potěšení, aby nebyl málomyslný, a zarmoucený, jak dlouho při svém kříži manželským pozůstával* 152, *To zkusili Žide, jak dlouho mezi sebou svorni, a Bohu poslušni byli, bezpečni pozůstávali...* 360, především se však objevuje při neaktuálně pojatých dějích: *Jak dlouho blázen... mlčí (!), za moudrého se pokládá...* 231, *...jak dlouho němý jsou a nemluví, nemají žádné domluvy* 352. Její existence je s největší pravděpodobností ovlivněna latinskou předlohou *quamdiu*, o čemž svědčí také její řídké doklady ze staré češtiny (v podobě *jak dlúho*, popř. *kerak dlúho*) omezené na překladovou literaturu (Bauer 1960, s. 252).

Vliv latinské spojky potvrzuje také skutečnost, že se často objevuje u Damascéna v pasážích spjatých s biblickými náměty, nebo církevními autoritami — čili vyplývá přímo z překladatelské potřeby. V podobném kontextu ji nacházíme také v Koniášově *Postylle*, jenž této spojky (zřídka) užívá také : *...nyní plačme, nyní kající slze vylévejme, jak dlouho pokání naše jest prospěšné. In Psal. 49. post intit., Augustin 5, ...a hle v tom náhlý vítr přihnul jakési kobytky, ...s kterýmižto, jak dlouho obležení trvalo, hlad zaháněli...* *Idem ibid.f.99* 347.

Nelze však přehlédnout, že užití spojky *jak dlouho* se neomezuje pouze na parafráze biblických předloh apod., ale objevuje se také ve vlastním autorském textu Damascéna: *...jak dlouho člověk hříšný pozůstává..., tak dlouho zůstává v hříchu... a nemůže dosáhnouti od hříchův svých rozhřešení...* 90, *Která může tak dlouho miluje, jak dlouho vůli její se podrobuje* 158. A také u Koniáše: *...ač vždy v srdci jejich skrze milost přebývá/ jak dlouho oni ho samochť skrze hřích od sebe nezahání, odbírá se od nich na čas s citedlnou sladkostí...* 323, *...které Bůh/ jak dlouho Bohem bude/ nenáviděti musí...* 333.

Zdá se tedy, že vedle vlivu latiny sehrály důležitou roli také vnitřní předpoklady v systému českých spojovacích prostředků. Domníváme se, že rozhodujícím faktorem pro užití spojky byla tendence zjednotřit významově širokou spojku *jak*, podpořená u Damascéna a u Koniáše specifickou situací v rámci spojovacích prostředků limitujících rozsah trvání děje věty hlavní. V **Trojím chlebu...** se spojka *pokud/ž* užívá zřídka (excerpovali jsme ji ve dvou případech), a to ve větách podmínkových (se zřetelovým odstínem): *...pokudž zdraví*

mé Tvé velebnosti příjemné, a mému spasení pohodlné jest, učíš se mnou jak se zlíbí 181, *Jest tehdy potřebná modlicímu skroušenost srdce (pokudž by se na ten čas zpovídati nemohl) píše Cornelius...* 542. Hojněji se vyskytuje pouze spojka *dokud*: *Ten sv. Apoštol, dokud ještě živ byl na světě...* „vzat byl do nebe“... 563, *...hledte dokud čas jest, v krvi jeho, skrze pravé pokání všechnu prašivinu hříchův Vašich obmýti* 487.

Také v Koniášově *Postylle* se spojka *pokud/ž* (mnohem více frekventovaná než u Damascéna) objevuje především ve větách podmínkových, které někdy nabývají zřetelového odstínu: *Veliká láska prokazuje se slepému, jestliže se mu oči osvíti, jakož i v temnostech postavenému, pokudž se mu světlem posluhuje* 371, *...zaklínal ďábla, pokudby nějaký v tom chrámě se vynalezl, aby se ozval...* 169. V „ryze“ časovém významu jsme ji u Koniáše excerpací nezjistili, vyjma těch vět, které mají charakter časově podmínkových (popř. kde je možná dvojitá interpretace): *...a žádná pokušení tak silná nejsou, aby svobodnou vůli naší, pokudž ona k zlému svoliti nechce, vybojovaly...* 354. Na rozdíl od *pokud/ž* je spojka *dokud* u Koniáše mnohem méně frekventovaná (excerpací zjištěný poměr — 23:3). Ve významu limitace doby trvání děje věty hlavní se objevuje ve dvou větách: *...necht' tisíc tisícův zlých myšlení na mně dotírají, dokud já nechci svoliti, nemohou mne přemoci* 163 (k chápání této věty jako časově limitující trvání děje věty hlavní nás vede přes záporný tvar slovesa hlavně jeho nedokonavost), *Vynasnážíjte se nyní spasení své dobyvati, dokud čas máte* 604 (zde jde ovšem o vztah časově podmínkový).

Jak vyplývá z výše uvedené analýzy, plnila funkci spojky vyjadřující limitaci trvání děje věty hlavní dějem věty vedlejší u obou kazatelů pouze spojka *dokud*. Složená spojka *jak dlouho* proniká tedy do vlastního jazyka kazatelů také na základě potřeby rozšířit repertoár limitujících spojek o minimálně jeden člen. Kromě specializace spojky *jak* se v tomto případě setkáváme s procesem kladebným obvykle do období národního obrození. Vedle základní spojky *dokud*, která také vyjadřuje konečnou mez trvání děje věty hlavní, se u obou autorů ustálila jako její protějšek „specializovaná“ složená spojka *jak dlouho*.

Vnitřním předpokladem její stabilizace byla funkce spojky *jak*, ve které (zvláště v mluveném jazyce) uvozuje vedlejší věty vyjadřující prosté časové zařazení děje věty hlavní, a to ve smyslu jejich současnosti. Odtud pak doplněna komponentem *dlouho* mohla začít vyjadřovat limitaci doby trvání děje věty hlavní, tedy časově ohraničenou současnost.

Sbírka kázání *Trojí chléb nebe* [Ký... Damascéna Marka naznačuje některé zajímavé a v určité míře též objevné aspekty vývoje polyfunkčního spojovacího prostředku *jak*. Z výše uvedených skutečností však také vyplývají jisté podstatné aspekty vývoje českého souvětí (popř. spisovného jazyka vůbec). V prvé řadě jsme svědky toho, že proces specializace spojovacích prostředků se silně uplatňuje již v jazyce barokního období. Jeho výsledky pak svědčí o tom, že chápat toto stadium vývoje českého jazyka paušálně jako úpadkové není možné. Právě naopak sledujeme v jazyce proces, který reaguje na nové potřeby vyjádření

(především explicitnost) a na jehož základě vznikají jazykové prostředky organicky, třebaže ovlivněny cizí předlohou (*jak dlouho*). Podobně je možno pozorovat tendenci po rozšíření repertoáru spojovacích prostředků, po doplnění základního spojovacího prostředku prostředkem speciálním (*jak dlouho*), což je ovšem třeba vnímat také jako výraz tendence platné pro vývoj českého souvětí obecně (Bauer 1960). Složená spojka *jak mile* pak potvrzuje částečný vliv skladby barokního období na skladbu češtiny národního obrození (v případě spojovacích prostředků podle mého názoru zatím nedoceněný). Zůstává však otázka, proč nakonec spojka *jak mile* nahradila spojovací výrazy typu *jak brzo* atd., jejichž komponenty vlastně nesly ve svém lexikálním obsahu (aspoň zpočátku) význam specifikující časový vztah o rys bezprostřednosti, zatímco *mile* se zdá být k vlastnímu časovému významu indiferentní.

LITERATURA

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
 BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
 GREPL, M.: K podmínkám diferenciacie spojovacích prostředků v obrozeneckém spisovném jazyce. In: Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 109–118.
 JIREČEK, J.: Rukověť k dějinám literatury české. 2. sv. Praha 1875–1876.
 KONIÁŠ, A.: Postylla ...Praha 1750.
 MAREK, D.: Trogi chléb nebefký ...Díl I. Praha 1728.
 SVOBODA, K.: Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětí. Praha 1988.
 TOBOLKA, Z. V.: Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Praha 1939.
 VAŠICA, J.: České literární baroko. Praha 1938.
 VINTR, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. 1995 (rpk.).
 VLČEK, J.: Dějiny české literatury III. 3. vyd. Praha 1960.
 VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní I. Praha 1955.
 VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní II. Praha 1976.
 ŽAŽA, S.: Složené spojky ve spisovné češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 119–132.

SPEZIALISATION DER KONJUNKTION *JAK* IN DEN TEMPORALSÄTZEN

Der Autor des Artikels befaßt sich mit den Formen der Spezialisierung der Temporalkonjunktion *jak* in der Sprache der Barockperiode, wie sie vor allem in der Predigtensammlung *Trogi chléb nebefký...* (1728) von Damascén Marek zur Geltung kommt. In der Einführung des Artikels hat der Autor eine Analyse der mundartlichen Elemente durchgeführt, die in der Predigtensammlung vorkommen. Auf diesem Grund hat er festgestellt, daß Damascén aus dem südwestlichböhmischen Mundartgebiet herkommt.

Die von Damascén benutzten zusammengesetzten Konjunktionen *jak mile*, die die unmittelbare Folge des Geschehens im Hauptsatz nach dem Geschehen im Nebensatz signalisiert, und *jak dlouho*, die die Sätze anführt, die die Geschehensdauer im Hauptsatz limitiert, versteht der Autor als Ausdruck der Tendenz zur eindeutigen Auffassung der Form von polyfunktioneller Konjunktion *jak*, wobei er bei beiden Verbindungsmitteln weitere Voraussetzungen und Bedingungen ihrer

SPECIALIZACE SPOJKY *JAK* V ČASOVÝCH VĚTÁCH

Entstehung feststellt. Bei der zusammengesetzten Konjunktion *jak mile*, deren Entstehung bis jetzt erst in die Zeit der nationalen Wiedergeburt gelegt wurde, war die häufige Frequenz von *mile* — dieses Wort erfüllte die Funktion von einer evaluativen Partikel (es signalisierte die Stellung des Sprechers zum vom Prädikat geäußertem Geschehen / zur Situation). Der Ausgangspunkt für das Entstehen zusammengesetzter Konjunktion *jak dlouho* (die auch in *Postylla* von A. Koniáš vorkommt) war ihre lateinische Vorlage *quamdiu* (ähnlich wie in der altschechischen Übersetzungsliteratur). Das Eindringen von dieser Konjunktion in das Originaltext von beiden Priestern wurde jedoch durch die Notwendigkeit motiviert, die Verbindungsmittel im gegebenen Typ von Nebensätzen (mit der Konjunktion *dosud*) zu erweitern. Der Autor weist darauf hin, daß diese Notwendigkeit durch die Funktion der Konjunktion *jak* erfüllt wurde, die (in der Umgangssprache) den Nebensatz anführt, der die einfache zeitliche Eingliederung vom Geschehen des Hauptsatzes im Sinne der Gleichzeitigkeit ausdrückt.

